

وَنَسَا مَارَتِیْنِ

ایران بیری ناسیونالیسمِ اسلامی
وینسکولاریسم

انقلاب مشروطهٔ ۱۲۸۵

ترجمهٔ محمد ابراهیم فتاحی

سپاسگزاری مترجم

توضیح مفصل نویسنده گرامی درباره زمینه شکل گیری اثر و همچنین مقدمه جامع او درباره چارچوب آن عملاً مترجم را از هر توضیحی درباره کتاب بی نیاز کرده است.

اما لازم می دانم از همه کسانی که هنگام تکمیل برگردان کتاب صمیمانه با من همکاری کرده اند سپاسگزاری کنم. پیش از هر چیز، شایسته است به همکاری بی پایان خانم دکتر ونسا مارتین و جناب آقای دکتر جواد گل محمدی اشاره کنم. آنان با بردباری به همه پرسش های مرتبط با ترجمه پاسخ داده اند و کلیه تصاویر اصلی کتاب را برایم فرستاده اند.

دوست بسیار عزیزم، رضا مختاری اصفهانی، از سر لطف نسخه اصلی کتاب را در اختیارم گذاشت و همچنین برگردان فارسی را به دقت بررسی و هر جا که لازم بود اصلاح کرد.

دوست صمیمی و بزرگوام رامین کریمیان، همواره با روی گشاده و علاقه مندی تحسین برانگیزش و ویرایش کار را بر عهده گرفت.

در هنگام برگردان اثر، تا حد امکان بر دقت در ترجمه و رفع ابهامات تأکید شده است. با این حال هرگونه خطا، اشتباه و کاستی احتمالی ناشی از کم دقتی مترجم است.

محمد ابراهیم فتاحی

بهار ۱۳۹۶

تشکر و قدردانی

از ابتدا بنا بود این کتاب، تا حد امکان، مبنایی شود برای بررسی اسناد و مدارک و مواد و مطالب چاپی مربوط به طیف وسیعی از دیدگاه‌های کمتر بررسی شده دربارهٔ انقلاب مشروطه. دیدارهایم از ایران که به منظور پژوهش صورت گرفت در تحقق این هدف اهمیت ویژه‌ای داشت. بنابراین، و بیش از هر چیز دیگر، پژوهش‌هایم برای فراهم آوردن این کتاب مدیون همکاری و اشتیاق بسیاری از پژوهشگران ایرانی این حوزه و نیز کارکنان مراکز بایگانی اسناد در ایران بوده است. دکتر حسین آبادیان مباحث جالب توجهی را مطرح کرد و همچنین نسخه‌هایی از نشریهٔ *ندای اسلام* را برایم تهیه کرد. آقای رضا مختاری اصفهانی بزرگوارانه وقتش را برای جست‌وجو در بایگانی‌های اسناد و یافتن مواد و مطالب چاپی و غیر آن به من اختصاص داد. آقای رضا سلامی نیز با کمک در خواندن دست‌نوشته‌ها لطف بزرگی کرد. خانم منصوره اتحادیه (نظام‌مافی) نیز فرصت و امکان حضورم را در نشست‌های مرتبط با حوزهٔ پژوهشم فراهم کرد و برخی از تازه‌ترین آثار منتشرشده به زبان فارسی و مرتبط با پژوهشم را به من هدیه کرد. سپاسگزار مهمان‌نوازی دکتر محمدعلی کاظم‌بیگی هستم؛ بحث‌ها و تبادل نظر با ایشان بسیار ارزشمند بود.

در مورد دسترسی و راهیابی به بایگانی‌های اسناد و کتابخانه‌ها نیز باید از دکتر صادق سجادی همکار ارشد در بنیاد دایرةالمعارف بزرگ اسلامی تشکر کنم. او امکان دسترسی به مجموعه نشریات و مطالعه منظم آن‌ها را در کتابخانه مرکزی بنیاد دایرةالمعارف فراهم کرد. همچنین در تهیه نسخه‌هایی از نشریه *حیل‌المبتین* مرهون لطف ایشانم. کارکنان سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران همواره در جست‌وجو در فهرست‌ها در کنارم حاضر بودند و اسناد یا کتاب‌ها و نشریاتی را که لازم داشتم در اختیارم می‌گذاشتند. از آقایان موسی حقانی و رضا فرالستی در مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران و کارکنان این مؤسسه صمیمانه سپاسگزارم که برای یافتن اسناد و مدارکی که درخواست می‌کردم به جست‌وجو در کل مجموعه‌شان می‌پرداختند. دسترسی به مجموعه بزرگ و کم‌نظیر کتابخانه مجلس در تهران که نوسازی آن تا حد زیادی ثمره مدیریت آقای دکتر رسول جعفریان است بسیار خوشحال‌کننده بود. کمک‌های به یاد ماندنی آقای کورش مرادی، رئیس بخش نشریات کتابخانه مجلس، در فراهم کردن امکان بررسی و مطالعه مجموعه نشریات فوق‌العاده آن کتابخانه، و دسترسی به مواد و مطالب لازم شایسته فلور دانی جداگانه است. در این‌جا همچنین مایلم سپاس خود را از تلاش‌های آقای علی ططری در کتابخانه مجلس و کوشش وی در ایجاد بخش جدید انقلاب مشروطه بیان کنم. بخت یارم بود که توانستم از بایگانی اسناد و مدارک وزارت امور خارجه دیدن نمایم که در دهه‌های اخیر در مدیریت بایگانی پیشرفت‌های شایانی داشته است. آقای علی‌اصغر راستینه، رئیس بخش اسناد و همکارانشان در این بخش در فراهم کردن امکان بررسی و مطالعه مجموعه بسیار مهم اسناد صمیمانه همکاری کردند. بنیاد دانشنامه ایران و اسلام نیز این فرصت را در اختیارم گذاشت تا از مجموعه ارزشمند کتاب‌های آنان استفاده کنم. در این میان نمی‌توانم از کمک‌های صمیمانه خانم افسانه منفرد یاد نکنم.

در اصفهان کمک‌های دکتر مرتضی نورایی در معرفی همه بایگانی‌های محلی اصفهان جداً کارگشا بود. کارکنان موزه تاریخ آموزش و پرورش اصفهان با گشاده‌رویی پذیرای شدند و اسناد و مدارک کم‌نظیر موجود در مجموعه‌شان را معرفی کردند و در دسترس قرار دادند. به‌ویژه لازم است از آقایان حسن نژاد، مدیرموزه، پارساپور و رجایی تشکر کنم. آقای احمدرضا طرفه‌نژاد اجازه داد از آرشیو شخصی‌اش که شامل اسناد خاصی بود، استفاده کنم. کارکنان سازمان اسناد ملی اصفهان با صمیمت و گشاده‌رویی پذیرای بودند و به موضوع پژوهش بسیار علاقه‌مند.

در تبریز، دکتر سیروس برادران شکوهی، دانش و شناخت چشم‌گیرش از تاریخ تبریز را با من به‌هم شد و اسناد و مدارک مهم مرتبط با موضوع را در اختیارم گذاشت. ایشان همچنین امکان دیدار از بایگانی‌های اسناد و کتابخانه‌های مرتبط را فراهم کرد. صمیمانه از او سپاسگزارم. در سازمان اسناد ملی منطقه شمال غرب کشور در تبریز، ریاست مرکز، سید محمدمسعود نقیب، حسن اسودی و کارکنان این مرکز در کار جست‌وجو در مجموعه‌شان صمیمانه یاریم کردند. آقای تراب محمدی، مدیر مرکز میراث ایران، لطف کرد و مرا با موزه این مرکز آشنا ساخت. موزه مشروطه تبریز مجموعه جالب توجه، متنوع و مرتبط با رویدادهای این دوره را در خود جای داده است. آقای یونس شیرزاد و کارکنان موزه در فراهم کردن امکان عکس‌برداری از برخی اسناد موجود در موزه متحمل زحمات زیادی شدند. و از آقای مدنی، ریاست کتابخانه مرکزی تبریز نیز برای استقبال از کارم و از آقای محمود محمودزاده، رئیس بخش نشریات، به دلیل وقت و زحماتی که برای تهیه نسخه‌هایی از مجموعه نشریات معاصر متحمل شدند، سپاسگزارم. آقای جدیدالاسلام مجموعه بزرگ عکس خود را با توضیحات برای این کتاب فراهم کرد. همچنین مایلم سپاس خود

را از مؤسسه بریتانیایی مطالعات ایران^۱ به دلیل مشارکت در تأمین مالی این دیدارهای پژوهشی در ایران و بررسی موضوعات، ابراز کنم.

گفت‌وگو با دکتر دنیس هرمان در مرکز ملی مطالعات علمی در پاریس^۲، درباره دیدگاه‌های آخوند خراسانی موجب درک عمیق‌تر نظرات او گردید. از وی به خاطر فراهم کردن نسخه‌ای از مقاله آینده‌اش درباره نقش خراسانی در مشروطه سپاسگزارم. همچنین از آقای دکتر ماتئو فرسانه برای ارسال مقاله‌اش درباره خراسانی در دانشگاه کالیفرنیا در مارس ۲۰۱۲ متشکرم. تلاش دکتر سیاوش رنجبر دائمی در گرفتن کپی نشریات نباید نادیده گرفته شود. از زحمات آقای انور سار در فراهم کردن نسخه‌ها و ترجمه گزارش‌های فرستادگان سیاسی از مجموعه عثمانی آرشیوهای دولتی در استانبول نیز سپاسگزارم. انتشار اثر نیز بخش زیادی مدیون کمک‌های اعطایی بورسیه میراث مرحوم ایزابل تورنلی^۳ به دانشگاه لندن و از سوی انجمن رکورد لیکن^۴ است.

و سرانجام از همه مهم‌تر، مایلم از زحمات و لطف خویشاوندانم در تهران و مهمان‌نوازی‌شان و در این میان از همسرم به خاطر کمک، پشتیبانی و تشویقش تشکر کنم.

1. British Institute of Persian Studies

2. Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS)

3. Isobel Thornley

4. Lincoln Record Society

مقدمه

ایران بین ناسیونالیسم اسلامی و سکولاریسم: انقلاب مشروطه

در این کتاب دو موضوع عمده مطرح شده است: نخست، نقش دین اسلام و سکولاریسم در انقلاب مشروطه (۱۲۸۵/۱۹۰۶) و دیگر، چگونگی درک و دریافت از اندیشه سیاسی انقلاب در ولایات و ایالات و نیز چگونگی گسترش مباحث مربوط به دین اسلام و سکولاریسم در آن مناطق. در مورد نخست، در نوشته‌های مرتبط با انقلاب مشروطه ایران به زبان انگلیسی تا به حال بر سکولار بودن انقلاب مشروطه توجه شده است. این امر تا حدی به تأسی از الگوی کتاب تأثیرگذار ادوارد براون، *انقلاب سال ۱۹۰۹-۱۹۰۵* ایران بوده است.^۱ آثار شایان توجه پس از کتاب براون عبارت بودند از *تاریخ مشروطه ایران* احمد کسروی^۲ *انقلاب مشروطه ایران* ژانت آفاری^۳ و اثر منگل بیات با عنوان *نخستین انقلاب ایران*؛^۴ کتابی که در این اواخر زیر عنوان *انقلاب مشروطه ایران* ویراسته

1. E.G. Browne, *The Persian Revolution 1905 - 9*, London, 1910, Cass 1966 edition.

۲. احمد کسروی، *تاریخ مشروطه ایران*، امیرکبیر، تهران، ۲۵۳۶ش.

3. Janet Afary, *The Iranian Constitutional Revolution, 1906-1911*, Columbia University Press, New York 1966.

[مشخصات ترجمه فارسی این کتاب به شرح زیر است:

ژانت آفاری *انقلاب مشروطه ایران*. ترجمه رضا رضایی. تهران: بیستون، چاپ اول ۱۳۷۹.]

4. Mangol Bayat, *Iran's first Revolution*, Oxford University Press, Oxford, 1991.

هوشنگ شهابی و ونسا مارتین^۱ منتشر شد هم حاوی مقالاتی است دربارهٔ آرا و افکار، نوآوری‌های هنری و ابعاد فراملی انقلاب مشروطه. این اثر هرچند اشاراتی به نقش دین اسلام در آن انقلاب دارد، اما آن‌طور که باید و شاید به این موضوع نپرداخته است. بر این اساس، به باور من، بررسی نقش کلی دین اسلام در انقلاب به‌موقع به نظر می‌رسد. البته این امر بیشتر از آن جهت دارای اهمیت است که مطالعه و بررسی منابع آن دوره نشان می‌دهد که با آن‌که اغلب مردم انقلاب مشروطه را انقلابی شیعی محسوب می‌کردند، هم‌زمان واقف بودند که انقلاب نظام حکومتی جدیدی را بشارت می‌داد که پاسخگویی حاکمان، نظم و عدالت را به جای حاکمیت مطلق استبداد مستقر خواهد کرد. ممکن است این بحث مطرح شود که با توجه به این‌که ایران آن زمان، کشوری تماماً شیعی بود، طبیعی است که انقلاب آن نیز انقلابی مذهبی بوده باشد. به‌یقین در آن زمان درکی فراگیر از سکولاریسم وجود نداشت و حامیان آن نیز اغلب محدود می‌شد به نخبه‌ای از روشنفکران و تجار زیاد سفر کرده و دنیادیده. در این میان روحانیون از اهمیت بالایی برخوردار بودند، نه فقط به دلیل مقام و موقعیت مذهبی‌شان، بلکه به این دلیل که استفاده از نفوذ آنان در چانه‌زنی و اعتراض علیه حکومت نزد مردم امری رایج بود.^۲ با شروع سدهٔ بیستم، بسیاری از کسانی که مسائل و مشکلات زمانهٔ خود را به زبان دین بیان می‌کردند، در دورهٔ پهلوی، به چهره‌هایی سکولار بدل شدند. کسانی هم که در

1. H. E. Chehabi and Vanessa Martin (eds), *Iran's Constitutional Revolution: Popular Politics, Cultural Transformation and Transnational Connections*, I. B. Tauris, London 2010.

[مشخصات ترجمهٔ فارسی این کتاب به شرح زیر است:

هوشنگ شهابی و ونسا مارتین، *انقلاب مشروطه ایران*، ترجمه محمدابراهیم فتاحی، نشر کتاب پارسه، تهران، ۱۳۹۲.

2. Venessa martin, *Islam and Modernism, the Iranian Revolution of 1906*, I.B.Tauniss, London, 1989.

دوره پهلوی بالیده و پرورش یافته بودند هم سکولاریسم را راه و روش طبیعی نگاه به مسائل سیاسی و نقش مذهب می‌دیدند. با این حال، حتی در دوره‌های که کشور تحت تأثیر نهادهای سیاسی، افکار و اندیشه‌ها، و آموزش‌های جدید، به‌ویژه آموزش‌های علمی و تکنولوژیک عمدتاً غربی، قرار گرفت، بسیاری از کسانی که به انتخاب خود و با اشتیاق آن آموزش‌ها را فرا گرفته بودند، هویت ملی شیعی خود را کماکان حفظ کردند. مارتین^۱، علی قیصری در مقاله «حقوق اساسی و تکوین حقوق مدنی در ایران ۱۳۲۰-۱۲۸۵»^۲، هرمان در مقاله «نظام پارلمانی و ثورا» بر اساس دیدگاه ثقة‌الاسلام تبریزی: مشروعیت دینی و توجیه تاریخی^۳، و بوزاری^۴ در کتاب *فقه شیعه و مشروطه*^۴، ابعاد مختلف تشیع نوسازی‌گرا در زمان انقلاب مشروطه را بررسی کرده‌اند.

نوشته‌های یادشده درباره انقلاب مشروطه عمدتاً متوجه تهران بوده‌اند، در نتیجه آثار اندکی درباره ایالات و ولایات به رشته تحریر درآمده است. آن‌گونه که مرتضی نورایی در مطالعه‌اش درباره اوضاع مشهد در عصر مشروطه یادآوری می‌کند، در این دوره گرایش این بوده که وقایع و حوادث رخ داده در کل کشور با دیدگاهی کلی و یکسان نگریسته شود بی‌آن‌که توجه شود که آیا آن دیدگاه را در مورد مناطق یا نواحی خاص هم می‌شود به کار

1. Ibid, Chapter 3. 'Aqa Najafi, Haj Aqa Nurllah and Emergence of Islamism In Isfahan 1889-1908', *Iranian Studies*, 41, no2, 2008, 99.155-72.

۲. علی قیصری، *حقوق اساسی و تکوین حقوق مدنی در ایران*، در *هفت دهه شیعی و نوسا مارتین*، پیشین، ۱۳۹۳.

3. Denis Hermann, 'systeme parlementaire et consultation selon Thiqatal – Islam-i Tabrizi: Legitimation religieuse et justification historique' in Denis Hermann and Sabrina Merrin, *Courants et dynamiques chiites a la epoque modern (XVIIIe – XXe siecles)*, Orient- institute Beirut, and institute Francais Recherché en Iran, Beirut 2010, pp. 155-70.

4. Amir Hassan Boozari, *Shii Jurisprudence and Constitution*, Palgrave Macmillan, New York, 2010.

آثار مربوط به انقلاب مشروطه ایران تا به حال بر حوادث تهران، تبریز و، تا حدی، اصفهان تمرکز داشته‌اند. در نتیجه، بررسی‌های اندکی دربارهٔ رویدادهای سایر ایالات و شهرها به رشتهٔ تحریر درآمده است. اما کتاب *ایران بین ناسیونالیسم اسلامی و سکولاریسم* در صدد است تا با بازبینی این روایت تمرکزگرا، تحلیلی متوازن ارائه دهد. در این کتاب، نویسنده نخست نقش مجادلات اسلامی در واپسین سال‌های سدهٔ نوزدهم و اوایل سدهٔ بیستم و پیوند آن با اندیشه‌های سکولار را تحلیل، و سپس دسته‌بندی‌های این مجادلات را در شهرهای تبریز، شیراز، اصفهان و بوشهر بررسی کرده است. او با تحلیل تعامل بین اسلام و سکولاریسم در این دورهٔ پر آشوب به این جمع‌بندی می‌رسد که تحولات انقلاب مشروطه در هریک از شهرهای مورد بحث دارای ویژگی‌ای خاص آن منطقه نیز بوده است و دیگر این که بعضی از آن تحولات حتی در خط سیر تحولات بعدی تاریخ معاصر ایران هم بسیار تأثیرگذار بوده‌اند.

به باور نویسنده، تحولات این دوره در اصفهان عملاً نمونهٔ نخستین آن نوع ناسیونالیسم اسلام‌گراست که چندی بعد در انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ نمایان شد.

ISBN 978-964-185-599-6

9 789641 855996

نشرنی